

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

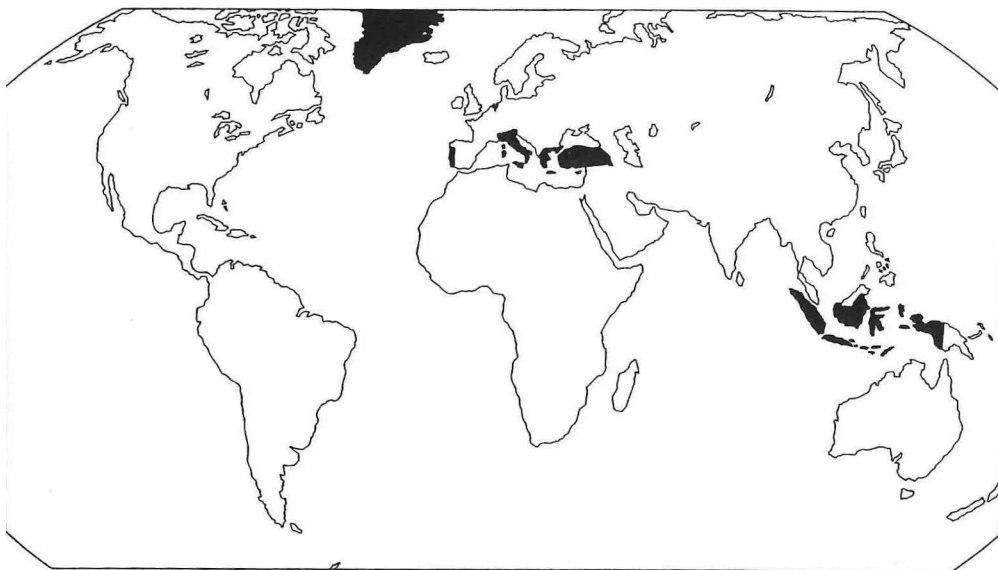
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

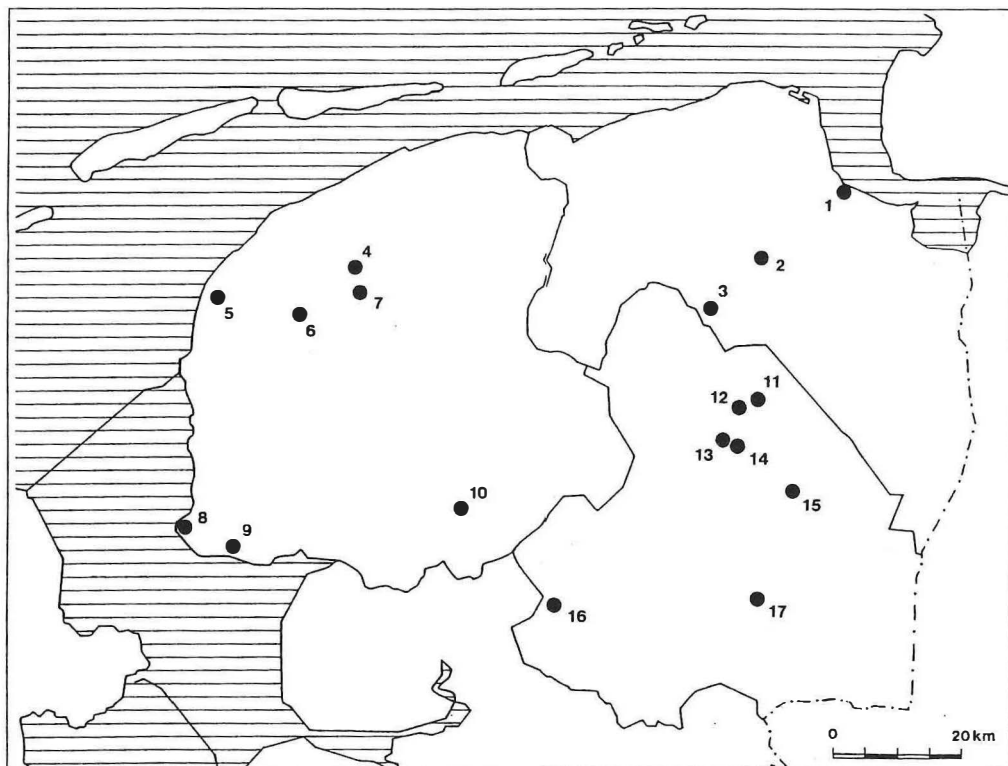
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH	
Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA	
Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN	
Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit paleo-Eskimonedersettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT	
Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER	
De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS	
Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY	
Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING	
Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY	
Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA	
Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN	
Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK	
Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

HET ZOGENAAMDE HUNEBED VAN RIJS (FR.)

J.N. Lanting

Inleiding

Sinds 1849 is aangenomen dat het in dat jaar ontdekte en vernielde steengraf bij Rijs in Gaasterland een hunebed is geweest van het type waarvan er in Drenthe en Groningen nog 54 exemplaren bekend zijn. Zorgvuldig lezen van de publicaties van Janssen (1850; 1853) en Van Giffen (1924; 1925) bracht me er echter toe aan deze verklaring te twijfelen. In Rijs werd immers een graf gevonden van overwegend vrij kleine stenen (Janssen), dat in zo'n diepe kuil was geconstrueerd (Van Giffen) dat de stenen aan de oppervlakte niet of nauwelijks zichtbaar kunnen zijn geweest. Kenmerkend voor een hunebed is juist dat het van manshoge stenen is gebouwd en grotendeels boven het maaiveld staat, ook al werden de stenen van een hunebed grotendeels aan het gezicht onttrokken door een aarden heuvel. Het steengraf van Rijs leek eerder een steenkist te zijn geweest. Bovendien was op grond van waarnemingen van Janssen en Van Giffen aannemelijk, dat de bult grond boven het steengraf een stuifbult kon zijn. Een nader onderzoek, met name van de heuvel, was daarom gewenst.

De gegevens

Het steengraf van Rijs werd begin maart 1849 ontdekt bij het graven van ontwateringsgreppels door een ovale heuvel van 16(O-W)×13(N-Z) el en een hoogte van 1,5 el. Het werd vrijwel meteen vernield. Janssen bezocht op 26 mei de vindplaats en sprak met H. W. Kouwenhoven, de arbeider die het graf had gevonden. De heuvel was toen al in de oude vorm hersteld en de stenen waren grotendeels al in stukken geslagen en afgevoerd. Janssen schrijft dat hij nog maar enkele stenen heeft gezien "van ongeveer ½ el middellijn". Voor de overige maten ging hij af op het geheugen van Kouwenhoven. Hij liet zich "door hem alles, zoo veel mogelijk, in het

zand vóórteekenen" en "nam daarnaar afmetingen". Dat betekent dat Janssens vaak zeer nauwkeurige maten met enige argwaan bekeken moeten worden.

Het graf was een rechthoekig keldertje met inwendige afmetingen van ca. 5×1,75 m, dat echter niet (meer) compleet was. In de zuidelijke lange zijde ontbraken drie stenen. In zijn latere publicatie voegt Janssen daaraan toe dat ook de westelijke sluitsteen afwezig was geweest, in tegenstelling tot wat hij eerder schreef. De grootste steen was de oostelijke sluitsteen, die 1,14 m hoog en breed en 0,58 m dik zou zijn geweest. Deze maten zijn echter niet aan de steen zelf genomen, maar afkomstig van Kouwenhoven! De stenen die Janssen zelf nog heeft gezien waren niet meer dan ca. 0,5 m hoog en breed. De lange zijden van de kelder waren van stenen van dit formaat opgezet, zoals Janssen met nadruk vermeldt. De ruimtes tussen de grote stenen waren met steenbrokken opgevuld; de bodem was geplaveid met kleine steentjes. Dekstenen waren niet aanwezig, ook niet op het intacte oostelijke deel van het graf.

In 1922 stelde Van Giffen een onderzoek in. Hij begon met het afsteken van de wanden van de beide greppels door het centrum van de heuvel en tekende de beide verticale doorsneden. Vervolgens werd in het centrum van de heuvel een kuil gegraven, waarin de recente vergraving ter plaatse van het vernielde steengraf volledig werd vrijgelegd. De plattegrond van het steengraf, in de vorm van extractiekuilen, maakte een onregelmatige indruk. De extractiekuil van de oostelijke sluitsteen is aanzienlijk groter dan 1,14×0,58 m; de extractiekuilen van de stenen van de lange zijden zijn eveneens aanzienlijk groter en onregelmatiger van vorm dan voor een steen van ca. 0,5 m doorsnede nodig is. Belangrijk is dat Van Giffen ook aan de westzijde een extractiekuil vond. Er heeft daar dus ooit een steen gestaan, al was die in 1849 niet meer aanwezig. Ook de zuidelijke lange zijde is ooit volledig geweest.

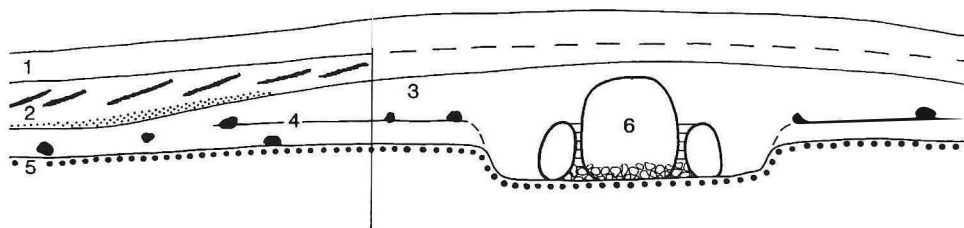

Fig. 1. Reconstructie van steenkist en bijbehorende heuvel op basis van de gegevens van 1849, 1922 en 1996. Legenda: 1. Ophoging 1849; 2. Stui/zand met plaggen; 3. Heuvel steenkist; 4. Oud maaiveld onder steenkistheuvel; 5. Oerbank; 6. Reconstructie steenkist op basis van Janssens maten.

Het is niet zo moeilijk om op de plattegrond van de extractiekuilen een regelmatige, rechthoekige steenconstructie te projecteren met een breedte van ca. 1,14 m voor de oostelijke sluitsteen en met vijf paar zijstenen met diameters van ca. 0,5 m. Deze rechthoekige constructie heeft echter inwendige afmetingen van ca. 4,5 × 1,2 m, dus korter en aanzienlijk smaller dan Janssens op gezag van Kouwenhoven aangaf.

De profieltekeningen laten zien dat de bovenkant van een harde infiltratielaag ('oerbank') op ca. 1,50 m +NAP ligt. In het oostelijke profiel lijkt een humeuze laag aanwezig bij ca. 1,75 m +NAP. In en op deze laag ligt een aantal veldkeien. Verder lijkt een heuvelte aanwezig, waarvan de top bij ca. 2,35 m +NAP lag. In de top is echter een depressie aanwezig. Zowel in noordelijke als in zuidelijke richting is een talud zichtbaar. Op de heuvel ligt een laag losse grond, die tot ca. 3,0 m +NAP reikt. Het westelijke profiel is minder duidelijk, omdat het over het steengraf liep en daardoor meer vergravingen toont.

In 1922 werd de vaste grond binnen het steengraf bij ca. 1,12 m +NAP aangetroffen; de extractiekuilen waren slechts enkele centimeters dieper. Aangenomen mag worden dat de bodem van de oorspronkelijke funderingskuil niet veel hoger gelegen zal hebben. Dat betekent dus dat in Van Giffens visie die funderingskuil ca. 0,4 m diep zou zijn geweest. De vaste grond begon volgens hem pas op het niveau van de bovenzijde van de oerbank. In werkelijkheid was de kuil dieper, omdat het eigenlijke oude maaiveld hoger lag en wel bij ca. 1,75 m +NAP. De funderingskuil was dus ca. 0,6 m diep, hetgeen betekent dat de meeste stenen niet boven de funde-

ringskuil uitstaken, met uitzondering van de oostelijke sluitsteen.

In 1996 werd een 10 m lange sleuf gegraven tussen de ontwateringsgreppel over het westelijke uiteinde van het steengraf en de ca. 6 m westelijk daarvan lopende parallelle ontwateringsgreppel, en wel zo dat de sleuf aan de NW-zijde min of meer aansloot bij Van Giffens werkput.

In het profiel van de sleuf zien we onderin een geleidelijk van ZO naar NW oplopend bodemprofiel, bestaande uit een 5 cm dikke zwarte humuslaag, een ca. 30 cm dikke grijze uitspoelingslaag ('loodzand') en een ca. 30 cm dikke, harde, donkerbruine inspoelingszone ('oerbank'). Op dit bodemprofiel ligt een pakket opgestoven zand, waarin meerdere fasen zijn te herkennen. Er is een poging gedaan deze overstuiving te stoppen door het leggen van grote plaggen. Dat heeft niet geholpen, want de plaggen zijn met stuifzand bedekt. Toch is uiteindelijk de overstuiving tot staan gekomen. Op het stuifzandpakket heeft zich een humuslaag gevormd (het maaiveld van 1849!) en in het pakket is een begin van bodemvorming zichtbaar. Dit wijst erop dat de overstuiving niet kort voor 1849 heeft plaatsgevonden, maar enkele eeuwen daarvoor. Op de humuslaag van 1849 ligt een 30-40 cm dik pakket losse grond, dat uit de ontwateringsgreppels is opgespit.

Bij het NW-uiteinde van de sleuf is het beeld echter anders: over een lengte van 2½ m is het talud van een laag, grijszandig heuveltje aanwezig. Onder dit heuveltje is een oud maaiveld in de vorm van een dun, zwart humuslaagje zichtbaar. Het heuveltje is bij het uiteinde van de sleuf ca. 40 cm hoog.

Het kost geen moeite om de waarnemingen in de sleuf vast te knopen aan die van 1922. Van Giffens vaste grond correspondeert met de zware oerbank, zijn humeuze laagje met veldkeien met het maaiveld onder het heuveltje, zijn 'maaienveld' met de bovenzijde van het heuveltje. Alleen in het pakket 'losse' grond blijkt veel meer structuur aanwezig dan Van Giffen suggereerde. Op de foto's van 1922 is echter herkenbaar dat in de oostelijke steilkant van de opgravingsput plaggen voorkomen in de laag grond op het heuveltje.

Ter controle van de waarnemingen in de sleuf werden in de omgeving van de heuvel vier profielkuilen gegraven: twee in het verlengde van de sleuf, 13 m vanaf het ZO-uiteinde, respectievelijk 18 m vanaf het NW-uiteinde, en twee haaks erop, op 14 m ten ZW, respectievelijk 22 m ten NO van het NW-uiteinde van de sleuf. In alle vier gevallen waren er duidelijke aanwijzingen voor overstuiving en pogingen om de overstuiving vast te leggen met plaggen.

Conclusies (fig. 1)

Het steengraf van Rijs werd geconstrueerd in een ca. 0,65 m diepe, min of meer rechthoekige kuil van stenen die grotendeels niet groter waren dan ca. 0,5 m. De inwendige afmetingen van het graf waren ca. 4,5×1,2 m. Het bezat een vloertje van kleine stenen. In 1849 werden geen dekstenen aangetroffen, ook niet op het nog intacte oostelijke deel. Het ontbreken van de westelijke sluitsteen en van drie zijstenen in de zuidelijke lange zijde wijst er overigens op dat het graf in 1849 niet voor de eerste keer werd ontdekt.

Rond en over het steengraf werd een aarden heuvel opgeworpen, waarvan de voet zo'n 5 m buiten de buitenzijde van de stenen lag. De heuvel zal wel ovaal zijn geweest met afmetingen van 16×12,5 m, maar door de beperkte omvang van de opgravingsputten van 1922 en 1996 was het niet mogelijk dit te verifiëren. De hoogte van de heuvel bedroeg ca. 0,5 m. Dat houdt in dat zelfs de grootste steen die in 1849 werd aangetroffen, niet meer zichtbaar was na het opwerpen van de heuvel. Er is overigens reden om te twijfelen aan de door Kouwenhoven opgegeven hoogte van 1,14 m voor deze steen. Aangezien Kouwenhoven de afmetingen van de steenkist

overschatte, is het niet onwaarschijnlijk dat hij dat ook met andere maten deed.

Het zal onderhand duidelijk zijn dat het steengraf van Rijs in vele opzichten afwijkt van het 'Drentse' hunebed. Dat geldt met name ook voor de afmetingen. Terwijl het steengraf van Rijs inwendig 4,5×1,2 m is, is een hunebed met vijf paar zijstenen als D11 bij Anlo inwendig 7,6×1,7 tot 2,0 m, en wel op maaiveldniveau. Op vloerniveau zal D11 langer en breder zijn. De grootste deksteen van D11 is 2,96 m lang, de kleinste 1,98 m.

Het steengraf van Rijs is dan ook geen hunebed, maar moet tot de zogenaamde steenkisten worden gerekend. Deze werden door dezelfde mensen vervaardigd die de hunebedden bouwden, en constructief hebben beide graftypen dan ook veel gemeen. Voorzover we kunnen nagaan zit het verschil in het formaat van de stenen, de grotendeels ondergrondse aanleg van steenkisten, het ontbreken van een ingang en het ontbreken van dekstenen. Uit Nederland en Noordwest-Duitsland zijn echter slechts enkele goed opgegraven steenkisten bekend. We moeten daarom voorzichtig zijn met generalisaties.

De beste tegenhangers van Rijs werden opgegraven in Diever en in Heveskesklooster bij Delfzijl. Ook de vernielde 'hunebedjes' D13^a, D13^b en D13^c bij Eext en D37^a bij Weerdinge zijn waarschijnlijk steenkisten geweest. In Hooghalen werd vermoedelijk een steenkist bij diepploegen vernield.

Hoewel van totaal andere vorm, afmetingen en constructie kan ook 'hunebed' D31^a bij Exloo tot de steenkisten worden gerekend. Hier waren slechts drie grote stenen aanwezig, die in een zeer diepe kuil waren geplaatst en kennelijk een driehoekige kist vormden, waarvan de vloer was geplaveid met steengruis. Over het graf was een laag heuveltje aanwezig (Lanting, 1994).

Aangenomen mag worden dat steenkisten aan het oppervlak herkenbaar waren en dienen-gevolge ook hergebruikt konden worden. Het aardewerk van Diever lijkt echter tot één fase te behoren (met uitzondering van een scherp op de rand van de kist), evenals het aardewerk van Hooghalen. Het aardewerk uit Rijs wijst wel op herhaald gebruik. Datzelfde geldt voor D13^{a-c} bij Eext. De steenkist van Heveskesklooster was kennelijk oudtijds leeggespit, waardoor nauwelijks aardewerk bewaard is gebleven.

Summary

Close reading of the publications of Janssen and Van Giffen reveals that the stone structure discovered and destroyed in 1849 near Rijs (Fr.) was not a hunebed, but a stone cist of the TRB culture. Re-excavation showed that this cist had been hidden under a low mound of soil. The mound and its wide surroundings were covered by a layer of driftsand, probably some centuries ago.

Literatuur

- Giffen, A.E. van, 1924. Het hunebed te Rijs in Gaasterland. *De Vrije Fries* 27, pp. 307-325.
- Giffen, A.E. van, 1925. *De hunebedden in Nederland* (2 text vols. + atlas). Utrecht.
- Janssen, L.J.F., 1850. Het hunebed te Rijs, in Gaasterland. *De Vrije Fries* 5, pp. 338-350.
- Janssen, L.J.F., 1853. Nog iets over het hunebed te Rijs, in Gaasterland. *De Vrije Fries* 6, pp. 161-163.
- Lanting, J.N., 1994. Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31^a bij Exloo (Dr.). *Paleo-aktueel* 5, pp. 39-42.